

MONTAIGNE MIHÁLY.

A renaissance-kor philosophiája kezdetben theosophiai irányt mutatott s a németeknél ezen irány megmaradt a XVII. századig. Ellenben a francziáknál módszeresebb vizsgálódási mód fejlett ki, noha náluk a scholastikai kor letűnése után a skepticismus emelkedett túlsúlyra. Igaz, hogy Neutesheim Agrippa *de incertitudine et vanitate scientiarum* skeptikai munkájával előbb lépett fel, mint a francia skeptikusok; de nála az emberi tudományban való kétkedés csak akkor éledt fel, midőn magikai irányú philosophiájának gyakorlati gyümölcseit hiába várta. Ellenben a francia skepticismus az idők viszonyai-ból magától fejlett ki. Franciaországban az egyházi és a politikai izgalmak a polgári háborúkhöz vezettek, sokáig uralkodtak a kedélyeken, mi a kételynek bő táplálékot adott. Ezen skeptikai vonás a XVII. század francia tudományos mozgalmainak hatályosan a kezére dolgozott s maga Descartes az újkori bölcsészet megalapítója a kételyből indult ki.

Az ókori skepsis abban különbözik az újkoritól, hogy ebben mindjárt észre lehet venni a titkos vágyat, azt hinni, mit éppen meg-támad. A régi skepsis tudásunk hiányait, a nem-tudást oly szükséges-ségnek vallja, melybe az embernek bele kell nyugodnia. Más viszonyok között léptek fel az ókor skeptikusai, mint az újak. Azok fel-lépése oly időbe esik, midőn a hit a régi istenekben kiveszett, a görög skeptikusok tehát ezen hitre semmi tekintettel se voltak s őket az ilyen hit semmiképen sem feszélyezte. Karneades a nép- és a philo-sophiai theológiát bátran megtámadta. Gyakorlati szempontból elfoga-dta ugyan az istenekben való hitet a nélkül, hogy ezen hit tartal-máról legkisebb positivumot is mondott volna. Ellenben az újkori skeptikusoknak, ha a tudományok gyengeségét vagy épen semmiségét tanítják, utoljára is egy szilárd támaszpontjuk van — hit az Istenben. Ez minden bölcsesség forrása, hozzá képest az emberi tudomány bolond-

ság. Itt van a lényeges hiba, mert nincs semmi kapocs, mely az emberi észet az istenivel egyesíthetné! Ezen skepsisnek tehát, bár a régiből indult ki, mindig van vonatkozása a keresztyén tanokra.

Az ókori bölcsészek az élet czéljául a boldogságot tekintik s így a skeptikusok is. Azonban ezek szerint a boldogságot úgy érjük el, ha minden külső fölibe emelkedünk, ha közönyösek vagyunk az iránt, mit az emberek jónak tartanak s így vivjük ki a kedély rendületlenségét (*xizpzi*). A kedély rendületlensége ily módon egészen abstracttá válik. Ellenben az újkori skeptikusok, noha az emberi értelem gyöngeit hirdetik, gyakorlatilag az emberi életnek magas feladatát tüzik ki. És ebben van annak oka, hogy akaratlanul is kitörök belőlük azon titkos vágy azt hinni, mit éppen ostromolnak. Mit tehát a franczia kételkedők kimondanak, az nem elriasztás a philosophiától, hanem óvatos figyelmeztetés a tudományos nehézségekre. Ezen skepsis a renaissance korának egész lefolyása alatt készült. Már Cusai Miklós, ki a scholastika és a renaissance határán áll, azt mondja, hogy a tudomány eszméjéhez mi végtelen törekedésben közelkedhetünk, de ez gyengeségünk miatt a csak hit és a kegyelem által remélhetjük. Az újkori kételkedők sorát Montaigne Mihály nyitja meg.

Montaigne Mihály született Montaigne várában. Atyja, gyermekkorában egy német nevelőt adott melléje, ki csak latinul beszélhetett vele, a franczia nyelv elhanyagolásával. Ebből a gyermekből az újkori Franciaországnak első rangú prósaírója vált. Tíz éves korában őt atyja a bordeauxi kollegiumba küldte s itt Grochi, Buchanan és Muret voltak tanítói. Már ekkor a latin nyelvben oly jártas volt, hogy a klassikai latinsággal bíró Muret félt vele latinul beszélni. Miután iskolai tanulmányait nagyon fiatal korban befejezte, atyja kívánsága szerint a jogi pályát választotta. Már 1554-ben a bordeauxi parlament tagja lett. Korán megszokta azt az életet, melyet a megszabott ügyrend nem fészélyez s korának scholasticismusát utálván, elmerült a görög és a római bölcsészek tanulmányozásába. Bordeauxban megismerkedett Laboëtie Istvánnal s a két férfit ez óta a legbensőbb barátság képesai fűzték egymáshoz. Az udvarnál is szívesen látott egyéniség volt. 1569-ben elvesztvén atyját, letette hivatalát, ősei várába vonult vissza s a polgári háborúk viharai között csendben élt az irodalomnak. Híres munkája két kötetben Bordeauxban jelent meg először. Kőbaja nagy fájdalokat okozott neki. Utazások által törekedett azt enyhíteni s beutazta Németországot, Itáliát, Svájcot. Mindenütt nagy

kitüntetéssel fogadták s a pápa a római polgári jogot ruházta rá. 1581-ben a bordeauxi polgárok őt mairenek választották meg s ezen hivatalt több éven át a város teljes megelégedésére viselte. 1586-ban a polgári háború és a pestis elűzték őt várából. A mozgalmas időkben jelent meg munkájának 3-ik könyve 1588-ban. Szabad nézetei sok ellenséget csináltak neki, de a mélyebb gondolkodóknál megszereztek számára az elismerést és a tiszteletet. Ő őszinte és becsületes katolikus volt, de más vallásuak iránt is türelmes. Egy felekezetnek sem barátja ott, hol látja, hogy az a jogot lábbal tiporja s az erőszakhoz nyul. Hazájának feldultságát mélyen fájlalja, de emelkedett lélekkel. Jártas volt különösen a latin írott munkákban. A stoikus philosophia iránt, melyet Senecából, kedvencz írójából tanult ismerni, nagy előszeretettel viseltetett, noha kiismerte némely tulságait. A görög írók közül Plutarchot kedvelte leginkább. Meghalt ősei várában 1592-ben.

Montaigne eszméi. Mély, rendszeres, összefüggő philosophia nincs Montaignenál; mégis írói munkálkodása nemzetére nagy hatású, mert eszméi, gondolatai, melyeket könnyű nyelven előadott, a későbbi francia philosophusoknál, különösen Rousseau-nál, Voltairnél, Diderot-nál komolyabban és fejlettebb alakban újra előjöttek. Ő nemzetének kedvencz írójává lett a mindig eleven, a természetes, a keresettől szabad nyelv és azon hang által, mely a perczekig tartó mulattatáshoz oly jól illik s melyet ő mindig eltalál. Kellemesen elcsevegi ötleteit, melyek sokszor jelentéktelen tárgyak szemléletére felvillantak lélkében és gondolatait, melyeket a pillanat sugall neki. Azt írja őszintén: távol van tőlem, hogy nekem az én munkáim tessenek, sőt inkább valahányszor a kezembe veszem, hogy azokat kijavítsam, annyszor boszankodom. Lelkem előtt mindig egy jobb formának ideája lebeg, mint az, melyet használok. És ez az idea is csak középső emeletű. Innen következtek, hogy a multnak azon gazdag és magas lelkű szüleményei képzeletem és kívánságaim látáhatárán túl messze feküsznek. Irataik nemesak kielégítenek, s mindent megtesznek, mit kívánok, hanem bámulattal is eltöltenek. Megítélem szépségeiket, ezeket látom, ha nem is egész teljében, de oly mértékben, hogy azokat elérni nekem lehetetlen. Akármit kezdek, a grátiáknak adós maradok az áldozattal. Folytonosan elhagynak. Mindent, mit írok, nálam gomba s hiányzik rajta a finom ráspoly és a szépség. Én nem tudok a tárgyagnak nagyobb érdeket adni, mint azt, mi magában az anyagban fekszik. Az én formám az anyagon nem segít. Ezért kell anya-

gomnak erősnek is lenni, sok leválást elbirnia s már magában fényesnek lenni. Ha általánosan tetsző tárgyat veszek munkába, ez történik, mivel magamnak tetszik, mert nem szeretem az ünnepélyes, komor bölcseséget, mint ezt a világ teszi, azután hogy magamat vidámitsam és nem stylusomat, mely inkább kívánja a komolyságot és szigorúságot. Stylnak nevezem, mi tulajdonképen csak összefüggéstelen csevegés, egy mód a néppel fecsegni, egy előadás, meghatározás, igazi felosztás, szigorú következtetés nélkül.¹ Véleményét egyenesen kimondja mindenről, oly dolgokról is, melyek tán tudományát felülmulják s melyekről hiszi, hogy nem ítélő széke elibe valók. Mit ilyenekről mond, az belátásának mértéke és nem a dolgok mértéke.²

Önvizsgálódásán alapszik finom emberismerete. Kísérleteiben csak maga magát akarja rajzolni természetesen a mint a világ benne visszatükröződik. Könyvében ő maga az anyag. Azt mondja, nem tetteimet írom le, hanem magamat, lényegemet.³ Ezért joggal írhatja: a világ engem megismer könyvemben és a könyvemet bennem.⁴ Kísérletei személyes meggyőződését fejezik ki, melyek a mivelt társaságban meghonosodtak. Azok valamint meghozták Montaigne személyére nézve a tisztelet adóját, úgy az ő meggyőződései senkitől a becsülést meg nem vonták, ki a közszokások ellen nem vétett. Csendben földolgozza a maga egyéniségét, fölkeresi a nyugalommal kínálkozó helyet, az ő falusi jószágán és saját lelkében.⁵

Véleményem szerint munkájában legvonzóbb az a szabad, független szellem, mely benne él és az az egyenesség, melylyel magát rajzolja, testi és lelki fogyatkozásait sem hagyva ki.

Nem akar jobbnak tetszeni, mint a milyen. Nem annyira azzal gondol, hogy áll másokkal szemben, mint azzal, hogy áll maga magával. Magáért akar gazdag lenni és nem kölcsönre. Mások csak a külső látszatot látják és a külső eseményt. Mindenki mutathat külső-

¹ Essais de Michel de Montaigne. Paris, 1838. 32b lap.

² Je dis librement mon avis de toutes choses, voire et de celles qui surpassent à l'aventure ma suffisance et que je ne tiens aucunement estre de ma iurisdiction: ce que i' en opine, c'est aussi pour declarer la mesure de ma veue, non la mesure des choses. U. o. 205. l.

³ Ce ne sont pas mes gestes, que i' escriis; c'est moy, mon essence. U. o. 189. l.

⁴ Tout le monde me reconnoist en mon livre, et mon livre en moy. U. o. 455. l.

⁵ I' essaye de soustraire ce coing à la tempeste publique, comme ie fois un autre coing en mon ame. U. o. 318. l.

képpen jó arczot, belsőképpen teli van lázzal és félelemmel: senki sem lát szivembe, csak arczomat látja.¹ Irataiban szeretetre méltó egyénisége becsének érzetében nyilatkozik igénytelenül.

A belső megszabadításra gondol, midőn azt mondja, hogy csak az, ki kívánságait, indulatait és szenvedélyeit képes kormányozni, mondhatja teljes meggyőződésével, hogy az ember mindenben lehet úr maga fölött.²

A monarchiának, mint hazája régi intézvényének nagy tisztelője, de ő a fejedelemmel szemközt is függetlennek érzi magát. Ennek érzetében ír ilyeneket: megköszönöm azt, ha engem oly hiven aláztos szolgánknak tartanak, hogy én szolgálati készségemben más embert megcsaljak. Ki magához hűtelen, az ura iránt is könnyen az lesz. De a fejedelmek nem akarják az embert félig használni s megvetik azon szolgálatokat, melyeket csak feltételesen teszik nekik. Én őszintén megmondom nekik meddig mehetek, mert csak az észnek akarok rabja lenni, s nekem ez se sikerül mindig. Nekik nincs igazuk abban, hogy egy szabad embertől a szolgálatban oly alávetést kívánjanak, mint attól, kit rabnak megvettek. A törvények engem egy nagy gond alól felmentettek, ők adtak nekem egy urat s számomra egy urat választottak. Minden más kötelezettség rám nézve nem érvényes. Az akarat, és a kívánság maguknak törvény, de a cselekedetek a nyilvános törvényeknek vannak alávetve.³ Hasonló független érzés van kifejezve a következő helyen. A fejedelmek eleget adnak, ha semmit sem vesznek el tőlem, s elég jót tesznek, ha semmi rosszat se tesznek nekem. Többet nem kívánok tőlük. Hálát ad az Istennek, hogy mindent közvetlenül kezéből vett, mi je van. Ő csak az Istennek tartozik. Alázattal fordúl szent irgalmasságához, hogy másnak soha nagy hálával ne tartozzék. Boldog szabadság, mely engem ennyire vitt! Úgy intézi dolgait, hogy senkiről se mondhassa: ez rám nézve nélkülözhetetlen. In me omnis spes est mihi. Ez oly dolog, mit mindenki elérhet, de könnyebben azok kiket az Isten a természeti, és a sürgős szükségek ellen biztosított.

¹ Je ne me soulcie pas tant quel ie sois chez aultruy, comme ie me soulcie quel ie sois en moy mesme: ie veux estre riche par moy, non par emprunt. Les estrangiers ne veoyent que les evenements et apparences externes, chascune peult faire bonne mine par le dehors, plein au dedans de fievre et d'effroy: ils ne veoyent pas mon coeur, ils ne veoyent que mes contenances. U. o. 322. l.

² La vraye liberte c'est pouvoir toute chose sur soy. U. o. 547. l.

³ U. o. 410. l.

Mert valami kínos, és veszélyes mástól függni: ¹ Hasonló büszke önézetről tesz tautológiát a következő pont. Mit a királyokban tiszteltek, az a tisztelők nagy tömege. Minden alázatos alávetés megillti őket, kivéve az értelem alávetését. Az én értelmem nincs úgy alkotva, hogy meghajoljak előttök, azok csak az én térdeim. ² Hihetünk egy oly egyenes embernek, milyen Montaigne volt, midőn azt mondja magáról: mindent összevéve sem ismerek senkit, ki nálamnál szabadabb és kevesebbel tartozik, mint én ezen óráig. Mivel tartozom, tartozom csak a közös, és a természeti kötelességnek. Nem ismerek senkit, ki mindenben oly szabad volna. ³ Annyi millió ember között hány van, ki azt elmondhatná magáról mit Montaigne. Nem csatlakozunk, ha azt állítjuk, Montaigne volt az első hangadó azon szabad, és független érzésnek, mely a XVIII. század francia irónál oly szépen nyilatkozik.

Montaigne becsüli ugyan a tudományt már mint családja örökségének egy részét, mint az emberi mivelttség és a jó nevelés eredményét, mint életbölcseiséget, de annak mélyébe nem bocsátkozik, s a rendszeres bölcselet megírásához nem volt hivatása. Skepticismusára mindjárt ráismerhetünk, a mint a philosophiát felfogja. A philosophia nem más, mint sophistikai költészet. A régi kor írói a bizonyításokat a költőtől vették. Plato nem más, mint töredékes költő. ⁴ Az egyes bölcseletekben nem lát egyebet mint alanyi véleményeket. Hogy tanaik között a belső összefüggésre ismerjen, s a philosophia levését és történetét felfoghassa, ennek belátásába kora még nem jutott el. Ő azok egymástól eltérő tanaiban csak a kisebb vagy nagyobb valószínűséget pillantja meg. Gondolkodásának irányánál fogva ő az utolsó alapokat nem vizsgálhatta. Azt mondja, hogy az okok ismerete csak azt illeti, ki a dolgokat vezeti, minket semmi esetre sem, kiknek viszonya azokhoz csak szenvedő, azok ránk nézve csak a helyes használat végett vannak a nélkül, hogy azok lényegébe és eredetébe behatnánk. Montaignenál

¹ U. o. 504. l.

² Ce que j'adore moy mesme, aux roys, c'est la foule de leurs adorateurs: toute inclination et soumission leur est due, sauf celle de l'entendement; ma raison n'est pas due à se courber et fléchir, ce sont mes genoux. U. o. 487. l.

³ Apres tout ie ne voye personne plus libre et moins endebté que ie suis iusque à cette heure. Ce que ie dois, ie les dois simplement aux obligations communes et naturelles; il n'en est point qui soit plus nettement quitte d'ailleurs. U. o. 504. l.

⁴ U. o. 273. l.

világosan látszik, hogy a szélesebb pillantás az emberi életről, és ennek különböző formáiról, melyet az új tudomány megnyitott, kezdetben csak zavart okozott mivel a műveltség fokunkinti haladását, és törvényét nem ismerték. Ő gyakorlati bölcseséget kíván, gondoskodjunk a jó erkölsről. A hit és a természet vezessen minket. Szenvedélyeinket kormányozni nagyobb bölcsesség, mint a logika, és a philosophia. De e mellett elismeri a szenvedély jogát, mert mondja, hogy nagy tettek nem születnek meg szenvedély nélkül.

Az első könyv huszonötödik kísérletében (de Foix asszonyhoz), oly nevelési elveket hirdet, melyek a gyermekszeretettől átitelt lelkeről tesznek tanubizonytságot. A nevelőtől mindenek előtt azt kívánja, hogy tudjon a gyermek kedélyéhez leereszkedni, és azt vezetni, de a sok vezetés a szabadság megőője. A gyermekben fel kell a tanuláshoz a kedvet és a szeretetet ébreszteni. A növendéket ügyetlenné, és félénkké tesszük az által, hogy nem engedünk neki szabadságot, hogy valamit a maga feje szerint tegyen. Sok dolgot bele verünk az ifju elméjébe, mint valami jós mondatokat, melyeknél a betűk, és a szótagok a lényeg. Nem tudás valamit könyv nélkül tudni, azaz pusztán megtartani az emlékező tehetségben. Mit igazán tudunk, azzal úgy rendelkezünk, hogy a könyvbe nem szükséges pillantani. Könyvtudás szomorú tudás. A természet legyen a növendékek könyve. A gyermek értelmébe semmi se menjen, mi pusztán a tekintélyen alapszik. Ha a növendék Xenophon vagy Aristoteles véleményét saját belátása szerint elfogadja, akkor az sajátja, és nem idegen. Ész és igazság általános birtok, és nem annak kizárólagos tulajdona, ki ezt először fölfedezte. A növendéket szoktatni kell a munka fáradalmához, s a testi gyakorlatok kellemetlenségeihez. Legtöbb mostani nevelő intézeteink a fogvartott ifjuságnak valódi börtönei. Tunyákká és korhelyekké tesszük, mert mint tunyákat és korhelyeket büntetjük meg, mielőtt ilyenek lennének. Az osztályban nem hallani egyebet, mint gyereklármát a verés alatt, s nem látni mást, mint haragittas tanítókat. Ez igen jó mód a gyerekek gyöngéd és félénk lelkeiben a tanulási vágyat felgerjeszteni, őket bortól rézonnal, ahhoz vezetni, ha a kezek fel vannak fegyverkezve ijesztő alakú vesszőkkel. A magasan parancsoló tekintélynek rossz következményei vannak kivált a fenytéknél. Sokkal czélszerűbb lenne, ha az osztályokban véres nyírfavesszők helyett virágok, és levelek lennének elszórva. Én a tenitási órákba az örömet, Flórákat és a Grátiákat hínám meg.

Miután a növendék megtanulta mi szükséges ahhoz, mi minket bölsebbekké és jobbakká tesz — s ez minden nevelés célja — következik a szaktudomány. Itt bármit választ könnyen boldogúl, ha értelme ki van képezve. A philosophiai oktatásról ezt mondja. Oda jutottunk, hogy századunkban a philosophia értelmes embereknel is jelentőség nélküli szóvá törpült el. Azt hiszi, hogy ennek oka az üres syllogismusok (ergo). Hibáztatja azokat kik azt az ifju elmének, mint valami hozzá férhetlent s mogorva, ijesztő módon rajzolják, holott semmi sem derültebb, vitorabb, mint az. A komor, sötét arczok biztos jelek, hogy az itt nem lakik. Az oly lélek, melyben a philosophia tanyát ütött egészsége által a testet is egészségessé teszi. A bölcsesség legbiztosabb lényege a folytonos derültség, ellenben a Baroco, Baralip-ton piszkossá és füstössé teszik. A philosophia feladata a lélek viharait lecsendesíteni, arra tanítani, hogy az éhséget és a lázt ne vessük. Az vezet az erényhez, mely nincs a meredek és megmászhatatlan hegyen plántálva, mint azt az új iskola tanítja. Ez a fenséges erény bátor, nyílt és engesztelhetetlen ellensége a czivódásnak, kedvetlenségnek, félelemnek és minden kényszernek: az ő vezetője a természet, kísérője a szerencse és a gyönyör. Tartsuk magunkat a philosophia egyszerű tételeihez, tudjuk ezeket kiválasztani és előadni; ezek könnyebbek, mint Boccacio elbeszélései. A philosophiát tanulhatjuk minden korban, minden helyen, mert annak mi az értelmet és az erkölcsöket képezi, van azon szabadalma, hogy mindenütt jelen van. De a philosophia erős vállakat kíván, mert a gyengék ennek becsét megrontják, ha ezt kezükbe veszik. Más fejezetekben is az oly tudományosságról, mely csak az emlét tömi, megvetőleg szól. Azt mondja, szeretem a tudást (sçavoir), mint akármely tudós, mert helyesen alkalmazva, az a legnemesebb kincs, melyet az ember szerezhethet. De mi azokat illeti, kik értelmiségüket egyedül az emlére alapítják s mást nem tudnak csak mi a könyvekben áll, azokban a tudást még inkább utálja, mint a baromi butaságot. Hazámban, az én időmben a tudományosság használ a zsebeknek, de a léleknek semmit.¹ Külön fejezetben értekezik arról, hogy bolondság az igazságról való ítéletet a tudástól (suffisance) függővé tenni.² Egy kíséretben, hol szól a szellemnek háromféle mulattatási módjáról (des trois commerces), ezen szép szavak állanak: inkább

¹ U. o. III. könyv. VIII. fej. 482. l.

² U. o. I. könyv. XXVI. fej.

szeretem lelkemet magam mivelni, mint mások gondolataival megtölteni. Nincs könnyebb és nehezebb foglalkozás, mint saját gondolataival mulatni a szerint, milyen a lélek. Az olvasás nekem arra szolgál, hogy a különféle tárgyak által gondolkodásomat derültségben megtartsam, hogy ítélőtehetségem foglalkozzék és ne emlékező tehetőségem. Nem találok tehát mulatságot megerőltetés nélkül. Igaz, hogy kellem és szépség nekem tetszik tán még inkább, mint a gondolatok mélysége.¹

Ezzel rokonságban áll az, mit a szülői szeretetről mond a gyermekeik iránt (II k. VIII f. Estissac asszonyhoz). Itt is ostromozza a kor előítéleteit és önzését. A fejezetből megtudhatjuk, hogy akkor Franciaország az erkölcsiség alanti fokán állott. A következő szép reflexióval kezdi a fejezetet. Tetszett a teremtőnek minket észképeséssel megáldani, hogy ne legyünk mint az állatok rabszolgailag a közönséges (communes) törvényekhez kötve, hanem azokat szabadsággal és belátással kövessük. Kissé igenis tartsuk magunkat ahhoz, mit a természet előírt de ne engedjük magunkat ez által zsarnokilag kormányoztatni. Hajlamainkban az ész vezessen minket, akármit mondjon a természet hatalma. Pedig gyakran éppen az ellenkezőt teszszük. Gyermekeink dadogásában, biczegésében, jelentéktelen bohóságában több örömnünk van, mint későbbben tetteikben, midőn már értelmök kiképzett, mintha gyermekeinket szeretnők időöltésből, nem mint emberek, hanem mint majmok. Vannak emberek, kik bőven költenek, hogy gyermekeiknek míg kicsinyek, játékszereket vegyenek, de ha felnőnek a legkisebb kiadásnál, melyet tenniök kellene, a fillérekkel fukarkodnak. Részéről kegyetlenségnek tartja a gyermekeket nem részesíteni a vagyonban, őket arra kárhóztatni, hogy a házi ügyekről semmit se tudjanak, ha már erre megérttek. Az apák ily eljárás által arra kényszerítik fiaikat, hogy ezek szükségéről beestelen uton gondoskodjanak. Haraggal gondol arra a gonosz szokásra, mely szerint a gyermeknek megvan tiltva atyjokat így nevezni s e helyett idegen nevekre tanítani, melyek előkelőbb módon hangzanak, azt gondolván, hogy ez több tiszteletérzést gerjeszt a fiatalokban. A mindenható Istent atyánknak nevezszük, de hogy gyermekeink így nevezzenek minket, azt kevésnek tartjuk. Megtámadja az első szülöttségi jogot is s nevünknek nevetséges

¹ La lecture me sert specielement à esveiller par divers obiects mon discours; à embesongner mon ingement, non ma memoire. U. o. 423. l.

megörökítését. Nagy súlyt fektetünk a jövőnek hiú kilátásaira is. Egy más rossz szokását is megemlíti az akkori Franciaországnak. Azt mondja mi kis bérért minden nap kiragadjuk a gyermekeket az anyák karjaiból, hogy a mieinket dajkálják s könnyen rábírnak őket, hogy gyermekeiket kicsapongó életű dajkáknak adják, vagy hogy a kecskével szoptassák. Montaigne nevelési és oktatási elveit későbben Rousseau fejtette ki s ennek ideje óta szeretettel bánunk a gyermekekkel s bennök nem üldözzük többé Ádám bűnét.

A leghosszabb a kísérletek között a II. könyvben foglalt XII. fejezet. Ez Sabundei Raymund *természeti theológiájának apologiája*.¹ Mit Montaigne a kísérletekben a tudás határaitól s viszonyáról a hithez elszórva ad elő, azt itt meglehetősen egy egészbe összegyűjti. Bunel Péter egy könyvet ajándékozott az öreg Montaignenek s ennek kívánságára a fiatal azt lefordította. Bunel ajánlotta a könyvet, mint olyat, mely az akkori idők tekintve nagyon hasznos. Montaigne azt mondja: ezek azon idők voltak, midőn Luther újításai feltűnést kezdtek gerjeszteni és sok helyen a mi régi hitünket megingatták, miről Bunel Péter azon helyes véleményét nyilatkoztatta ki, hogy a betegségnek ezen kezdete könnyen rút atheismusba fajulhat el. Mert mivel a nagy tömeg nem képes a dolgokat belső becsük szerint megítélni s a látszattól vezettetik; ha ezen merészségig vitetik, azon véleményeket melyeket eddig tisztelt, megveti s maga vizsgál. És ha vallásának csak némely pontjait tartja kétségeseknek s azokat eszének mérlegére teszi, nem sokára oda jut, hogy hitének minden pontjait bizonytalanoknak tartja s akkor törekedni fog mint zsarnoki jármot, minden benyomásokat lerázni, melyeket a törvény tekintélyénél vagy a régi szokások tiszteleténél fogva elfogadott. Ha ide jut, vonakodni fog valamit elfogadni, mihez előbb saját beleegyezésével nem járult. Montaigne Bunel szájába adja e szavakat de azok az ő gondolatai, ki már mint skeptikus az emberi ész, különösen pedig a nép értelmisége iránt nem viseltetett bizalommal. Sőt Varro szavaira hitvatkozván, azt mondja: mi szerint az szükséges, hogy a nép sok igazságot ne tudjon s némely tévedést

¹ Theologia naturalis. Sabundei Raymund azt tanítja, hogy két könyv van, melyből az igazságot tanuljuk ismerni: a természet és a szentírás könyve. A különbség abban áll, hogy a természet könyvéből az igazságot a nyomozás és a bizonyítás útján tanuljuk ismerni, holott a szent írás az igazságot parancsolólag tanítja s mint tekintélyt adja elő. Sabundei Raymundnál látszik a törekedés a scholastikán túlmenni, mert az isteni kinyilatkoztatást kiterjeszti a természetre is.

mint igazságot higgye. Az emberek szemei nem tudják a dolgokat másképp felfogni, mint műveltségük formája szerint.¹

Montaigne védi Raymundot azon ellenvetés ellen, hogy a vallás tanait az ész általi vizsgálódásnak veti alá. Mert igaz ugyan, hogy egyedül a hit képes vallásunk fenséges titkait elsajátítani, mind a mellett azt mondja, hogy szép törekvés a hit igazságait a gondolkodás által megerősíteni és terjeszteni. Azonban hozzá teszi, ne gondoljuk, hogy szellemünk, gondolkodásunk tehetségénél fogva juthatunk a természetfölött és isteni tudományhoz. Ha nem sugallatik belénk egy rendkívüli megvilágíttatás, ha nem pusztán gondolkodásunk, hanem még emberi eszközök által is adatik; az nem lakik bennünk egész méltóságával és fényével és én mégis attól félek, hogy mi valóban nem másképp, mint ezen úton jutunk hozzá.² Ha mi az élő hit erejénél fogva ragaszkodnánk az Istenhez, az emberi véleményeknek nem volna hatalmuk minket megingatni. Montaigne mint minden emberi dolgokban, úgy a vallásban is kettőt különböztet meg; egyrészt a természetest és istenit, másrészt a tévedező ész gyengeségeit és az ember elfajulásait. A theologia is, mint emberi mű, előtte gyanús. A scholasztikai theológiát, noha ő buzgó katolikus, nem tartja a keresztyénség lényeges alkatelemének.

Montaigne előtt világos, hogy mi vallási kötelességeink közül azoknak szolgálunk örömmel, melyek szenvedélyeinknek hizelegnek. Semmiféle gyűlölség sem oly keserű, mint a keresztyéni. Egy buzgóság sem oly munkás, mint ha hajlama gyűlölségünkkel találkozik. Vallásunk célja a bűnöket kiirtani, pedig ezeket eltakarja, ápolja és ingerli. Itt a vallást a létező egyháztól megkülönbözteti. Ha mi az egy Istenben hinnénk, mi őt mindenek fölött szeretnők, azon végtelen szeretetnél és jószágnál fogva, melyet benne felismerünk. A kapocs, mely értelmünket és akaratunkat az Istenhez fűzi, ne függjön megfontolásunktól, okainktól, szenvedélyeinktől, hanem az isteni és természetfölötti erőtől, legyen annak egy alakja, egy fénye, mely

¹ Qu'il est besoing que le peuple ignore beaucoup de choses vrayes et en croye beaucoup de faulses. Les yeulx humains ne peuvent appercevoir les choses que par les formes de leur cognoissance. U. o. 272. l.

² Si elle (supernaturelle et divine sc.) n'entre chez nous par une infusion extraordinaire, si elle y entre non seulement par discours, mais encore par moyens humains, elle n'y est pas en sa dignité ny en sa splendeur, et certes ic crains pourtant que nous ne la iouissions que par cette voye. U. o. II. k. XII. fej. 220. l

az isten kegyelméből ered. De minthogy szívünket, lelkünket a hit vezeti és kormányozza, ezért helyes, ha minden tehetségeinket segédül veszi. Az Isten a maga láthatatlan műveit a láthatókban hirdeti. Annyit jelentene, mint az isteni teremtőt megsérteni, ha az egész teremtett mű hitünket meg nem erősítené. Az ég, a föld, az elemek, testiünk, lelkünk erre nézve összhangzanak. A világ szent templom, melybe az ember bevezettetett, hogy abban szemlélje a szobrokat, melyeket nem halandó kezek csináltak, hanem az isteni értelem az értekek számára felfoghatóvá képezett. Azért ajánlja S. Raymund műveit, mivel meg van győződve, hogy az Isten a természetben a maga akaratát kinyilatkoztatta. Az isteni ész a természettől nem tudja elszakítani. Az a legjobb vallás, mely az Istent, mint a világ teremtőjét, mint jósággal teljes lényt adja elő. Mily különbség a scholastikai és a renaissance philosophiája közt! De a mi emberi gondolataink, mint az anyag, nehézkesek és gyümölcstelenek, csak az isteni kegyelem hatályos bennök s csak az adhat nekik alakot és becset. Ezért maradtak Sokrates és Cato cselekedetei semmiek és haszontalanok, mivel nem volt czéljuk s nem eredtek a szeretetből és a dolgok igazi teremtője iránti engedelmességből, az egyedüli Istent nem ismerték. A mi gondolkodásunk és cselekvésünk is nem egyéb, mint alaktalan tömeg, ha benne a hit és isteni kegyelem nem működik. E pontra nézve őt az augustinusi szűk felfogás zavarja. Igazi ember, az istennel egyesült ember, de nem volt időpont, melyben az emberiség az istenség nélkül lett volna.

Azután védi S. Raymundot azok ellen is, kik bizonyításait gyengéknek találják. Azonban skepticismusa egész erejében itt mutatkozik, az tudományunk gőgje ellen irányúl s csak a szerény, alázatos tudományt dicséri. A régiek egyoldalúságát, az újkoriak felületességét, hibáztatja, az iskolai bölcsesség, a theologusok, philologusok és philosophusok gyengéit felkutatni, ebben telik öröme. Azt mondja: vannak emberek, kik azt hiszik, hogy a játékot megnyerték, ha szabadságot adunk nekik a vallást pusztá észokokkal megtámadni, melyet különben felséges magasságáért nem mernék bántani. Az eszközök, melyekhez én nyúlok, ezen örültséget lecsendesíteni, ezek: az emberi gőgöt megtörni, éreztetni az emberekkel ezek semmiségét és hiúságát, kicsavarni kezükből értelmök töredékeny fegyvereit, fejöket meghajtani azon hatalom és tisztelettudás alá, mely az isteni felséget megilleti. Ezé egyedül az ismeret és a bölcsesség, ez tudja egyedül a dolgok

lényegét helyesen megbecsülni, mi tőle raboljuk el az érdemet, melyet magunknak tulajdonítunk.¹ Le az önhittséggel, mely a gonosz szellem zsarnokságának első alapja. lássuk tehát, bir-e az ember erősebb érvekkel, mint S. Raymund, lássuk hogy elég-e a gondolkodás és az észletek által a bizonyosság bizonyos fokáig eljutni. Az az igazság szava, mely azt hirdeti, hogy a világ bölcseségét kerüljük, hogy a mi bölcseségünk bolondság az Isten előtt, hogy minden hiúságok közt az ember a legghiúbb, hogy tudásával felfuvalkodik s még azt sem tudja, mi a tudás. Lehetetlen valami nevétségesebbet képzelni, mint ha azon nyomorult teremtmény, mely még magának sem ura s csaknem minden dolgok hatásának kitéve érzi magát, a teremtés urának tartja magát, holott ennek legkisebb részét sem tekintheti át, nem hogy azt kormányozná.² S. Raymund azt tanította, hogy az embernek azért van előnye, mivel ő az egész világ célja. ő kis világ. Montaigne e tekintetben ellenkezik vele. Hogy az ember mikrokosmos, e tan már ez időben alászállófélben volt. Mi a parányi ember szemben az ég és a világ nagyságával? Érvei különösen az emberi ész ellen szólnak, pedig Raymund a keresztyénség igazságait az ész erejével törekedett támogatni. Montaigne-al ma is sokan azon állásponton vannak, hogy a terjedelemtől, a nagyságtól, a tömegtől feltételeztetik valaminek jelentősége. És mily ellenmondás itt azt állítani, hogy az ember maga sem ura magának, hogy csaknem minden dolgok hatásainak ki van téve, holott feljebb azt tanította, hogy az ember képes kivánságait, indulatait kormányozni, hogy az ember lehet maga fölött úr. A dolgok igenis hatnak az emberre, de hatnak-e úgy, hogy lényegét, t. i. szellemét, gondolkodását, akaratát mássá tennék? Nem.

Az önhittség a mi örökös betegségünk. A legnyomorultabb, leg-törekenyebb teremtés az ember és egyszersmind a leggyöngébb.³ A képzelődé ezen önhittsége által egyenlőnek gondolja magát az Istennel s vele egyenlő tulajdonságokat igényel magának. Ellenben a többi teremtményektől elkülöníti magát a többi állatoknak, testvéreinek, a teremtés társainak az érzékképességéből igen szerény részt

¹ C'est à elle seule qu'appartient la science et la sapience; elle seule qui peult estimer de soy quelque chose et à qui nous desrobbons ce que nous comptons et ce que nous prisons. 224. 1.

² U. o. 224. és 225. 1.

³ La presumption est nostre maladie naturelle et originelle. La plus calamiteuse et fragile de toutes les creatures, c'est l'homme et quand et quand la plus orgueilleuse. U. o. 226. 1.

juttat. Hogyan volna képes az emberi teremtmény értelme által az állat belső és titkos részeit kikémleni! Montaigne azt mondja, hogy közte és az állatok közt melyik az összehasonlító pont, melynél fogva következtet azok ostobaságára? Ha én a macskával játszom, ki határoz, hogy én töltöm-e vele az időt vagy az velem. Mi oly keveset értjük az állatokat, mint azok minket. Ez oknál fogva ők minket oly ostobáknak tekinthetnek, mint mi őket. Azonban bevallja, hogy az állatok érzékeiről a tapasztalati ismeretnek egy nemét birjuk, valamint azok is hasonló mértékben a mieinkről. Azt kérdi, a belátásnak minő nemével birunk mi, mit az állatoknál nem veszünk észre. Nincs jobb alkotmány, hol a hivatalok, a kötelességek (office) és az igazgatás oly nagy különfélesége jobban el volna osztva, mint a méhek országában. A madarak, ha fészket raknak, ezt teszik jobban tompa, mint egyes szöglet alatt a nélkül, hogy ezen idomok okait és hatását tudják. Majd vizet vesznek csőreikbe, majd agyagot, majd enyvet, pedig nem tudják, hogy a keménynyel a megnedvesítés által könnyebben lehet elbánni. Elegendőképen látjuk, hogy az állatok legtöbb műveiben mily előnnyel bírnak fölöttünk. Ez főkép abban áll, hogy őket a természet anyai gyöngédséggel életük minden munkájában és szükségükben vezeti, holott ezeket az embernél a vak szerencsének és az esetlegességnek martalékul adja s ránk bizza, hogy azon dolgokat, melyek fentartásunkra okvetlenül szükségesek, a mesterség által kikolduljuk. Az ő baromi ostobaságuk mindazt felülmulja, mire a mi isteni értelmünk képes.¹ Mégis bevallja, hogy a természet minden teremtményét egyenlő szeretettel öleli keblére. Van hasonlatosság az emberi dolgok és a többi élők nagy serege között, mi nem állunk sem alattok, sem fölöttük. Minden mi a firmamentum alatt van, egy törvény alatt áll, ennek csak formája különböző. Vannak különbségek, rendek, fokozatok, de egy és ugyanazon természet alakja alatt. Az ember éppen úgy bizonyos kötelességekhez (obligation) van

¹ En quoy, sans y penser, nous leur donnons un tres grand avantages sur nous, de faire que nature, par un douceur maternelle, les accompagne et guide, comme par la main, à toutes les actions et commoditez de leur vie; et qu'á nous elle nous abandonne au hazard et à la fortune et à quester par art les choses necessaires à nostre conservations; et nous refuse quand et quand les moyens de pouvoir arriver, par aulcune institution et contention d'esprit, à la suffisance naturelle des bestes: de maniere que leur stupidité brutale surpasse en toutes commodites tout ce que peult nostre divine intelligence. U. o. 227. l.

kötve, mint más vele hasonló teremtmények, legkisebb előnye vagy lényeges előrangja nincs azok fölött. Az, a mit véleménye és képzelete szerint igényel, nem más, mint szél és füst. És ha az úgy van, hogy a többi állatok közt ő az egyedüli, ki a képzelődésnek ezen szabadságával bír, az oly előny, melyet drágán megfizet, mert innen származik azon rosszaknak fő forrása, melyek őt gyötrik, úgymint bűn, betegség, határozatlanság (irresolution), bű, kétségbeesés. Nincs tehát látszat, ha azt véljük, hogy az állatok azon dolgokat nem önkénytes természeti hajlamból teszik, melyeket mi választás és szerzett ügyesség által.¹ Hasonló munkától hasonló képességre kell következtetnünk. Be kell vallanunk, hogy azon megfontolást és útakat, melyeket mi használunk, hogy valamit létre hozzunk, az állatok is használják s ezek azt néha jobban, mint mi. Nagyobb dicsőséget hoz, ha vezetettünk és ie vagyunk kötelezve szabályszerűleg cselekedni a kikerülhetetlen természeti szükség szerint, mi az istenséghez közelebb áll, mint szabály szerint cselekedni vakmerő és esetleges szabadságból s biztosabb a természetnek, mint magunknak a kivitel gyepelőit átengedni.²

Ha ez áll, úgy Montaigne soha sem nyilatkozhatik vala oly szépen és meghatón a maga személyes szabadságáról, melyet más emberben is feltesz. Azt kell kérdeznünk, hol rejlik hibás felfogásának gyökere? A középkori philosophia nem vizsgálta a természetet. Ellenben a renaissance kora szükségesnek találta a világot, a természetet is nyomozni. Belátta, hogy azon természeti feltételeket is, melyek szerint az érzéki világban élünk, be kell vonni a nyomozások körébe. Ezen vonás, az embert és tudományát a természethez kapcsolni, a renaissance korán végig vonúl. Ezen befolyást még a theologia és a philologia is megérezte. De a célponton túllóttek, midőn az erkölcsi életet is a természeti processus analogiája szerint gondolták. E hibába beleestek nemcsak a peripatetikusok, a természetbölcészek, hanem a jámbor theosophusok is. Ezen hiba nyomja a francia skeptikusokat is Montaignet, Charront és Sanchezet is. Többet bíztak a természetben,

¹ Je dis — qu'il n'y a point d'apparence d'estimer que les bestes facent par induction naturelle et forcee, les mes choses que nous faisons par nostre choix et industrie. U. n. 230. 1.

² — ionct qu'il est plus honorable d'estre acheminé et obligé à reiglement agir par naturelle et inevitable condition, et plus approchant de la Divinité, que d'agir reiglement par liberté temeraire et fortuite; et plus seur de laisser à nature qu'à nous les resnes de nostre conduite. U. o. II. k. XII. f. 230. 1.

mint az észben, a szellemben. Igaz, hogy az ember mint erkölcsi lény egyszersmind természeti lény is, lételeben a természet által feltételezzetik, de mint szellem a természetet életének mozzanatává teszi s mint gondolkodó és akarattal bíró a természetiségen túlhat. Montaigne ember és állat között lényeges különbséget nem ismer, az embert úgy gondolja, mint állatot, t. i. hogy az pusztán a természeti szükségesség által határozottatott meg, sőt azt mondja, hogy ez közelebb áll az istenséghez, mint a vakmerő és esetleges szabadságból cselekedni, miből látszik, hogy az önkényt mégis felteszi. A természet, melyben legmagasabb fok az élet, szükségképeni törvények szerint működik s ezen működés nem lehet más, mint a milyen ezért a természeti lényeknek nincs szükségök azon törvények ismeretére. De az ember nemcsak természet, nemcsak állat, hanem tudat, szellem is, s mint ilyennek, van belátása a természeti szükségességbe s ezen belátás alapján cselekszik. Az élelmi ösztön p. o. közvetlenül gerjede az emberben éppen úgy mint az állatban, tehát azt ki kell elégíteni. Ezen ösztönt az ember nem úgy elégíti ki, mint az állat, hanem kielégítéséhez az eszközöket megszerzi jogos, törvényes úton és azokat átidomítja. A természet maga gondoskodott az állatok lakásáról és ruházatáról. Az embernek magának kell erről gondoskodni s mit e tekintetben az ember tesz, azt Montaigne kicsinyli. Az ember a természetnél fogva, a maga közvetlenségében nem szabad, csak a lehetőség szerint ilyen, saját tette által kell szabadnak lennie. Másrésről pedig, hogy az ember és állat között az egyenlőrangot megtartsa, erre is ráruházza az ítéletet, az észet, a szabadságot, a kötelességet, az erényt. A valódi szabadság abban áll, ha az ember szántszándékosan, önkénye szerint a jóra vagyis az erkölcsi törvényre határozza el magát. De az állat, valamint a természeti, úgy az erkölcsi törvény tudatához nem képes felemelkedni, tehát a kötelességet sem ismeri, mert a kötelesség nem más, mint az erkölcsi törvény vonatkozása egyes teendőinkre, tehát a kötelesség az állat fölött áll. Mindez pedig felteszi a tudatot, az észet, a gondolkodást. Ha az állat azzal nem bír, ezzel sem bírhat. Igaz, hogy azon kor is mélyen érezte a szabadságot, de tiszta belátással arról még nem bírt s Pomponatius csak nagy nehezen tudta a szabadságot megvédeni a fatalismus ellen, pedig okvetetlenül a fatalismus karjaiba kergettetünk, ha azt mondjuk, hogy az ember csak a természeti szükségesség által határozottatott meg. Montaignet hibás tanaihoz skeptikai álláspontja is vezette. A skepsis tagadja az igazság felismerését az emberi ész által.

Éppen ezért Montaigne az emberi észet a minimumra szállítja le s azért mondja, hogy biztosabb a kikerülhetetlen természeti szükségesség szerint cselekedni, mint esetleges szabadságból. Ez alatt az embernek ön elhatározását, önkényét érti. Igaz, hogy a szabadság teljes fogalmához ez nem elegendő, de annak egyik szükségképpen alkateleme, azt belőle elhagyni lehetetlen, különben cselekedete merő természeti processussá válik. Montaigne azt mondja, ha az ember képzeli, hogy neki előnye van a többi állatok fölött, ezt drágán fizeti meg, mert ez bajainak fő forrása, mint a bűn. De valamint a betegség csak az élőben lehet, úgy a bűn csak abban, ki szabad. A szabadság t. i. a formai szabadság, az önkény nélkül nincs sem bűn, sem erény. Az állat bünt nem követhet el, tehát erénye sincs.

Montaigne azt mondja: gőgös önhittség, hogy inkább saját erőnknek, mint a természet adakozó kezének tulajdonítjuk azt, mit ügyességben birunk. Ő a képességet és a tehetséget, melyet a természettől kapott, éppen úgy becsüli, mint azokat, melyeket a kikoldult tanítás által összekeresett. Nem áll tehetségünkben szebb ajánlatot szerezni, mint azt, hogy az Isten kegyelmes irántunk, a természet pedig kedvez nekünk. De hogy az isteni kegyelem hasson bennünk, e tekintetben nekünk is cselekedni, a kegyelem felé közeledni kell, a természet kedvezőségeit pedig meg kell ragadnunk.

Miért mondjuk, hogy az az emberi gondolkodáson alapuló tudomány: tudni megkülönböztetni oly dolgokat, melyek betegségünkben hasznosak, oly dolgoktól, melyek nem azok. Candia szigetén a nyállal megsebzett kecske milliom növény közül kikeresi a diktamot, hogy azzal gyógyítsa magát. A tekenősbéka, ha a viperából evett, hajtónak keresi az origantumot. Miért nem mondjuk itt is, hogy az tudomány. Mert azt állítani, hogy őket a természet oktatja, ez annyi, mint az állatoknak nagyobb joggal tulajdonítani tudományt, ha oly megbízható mesterük van. Az mindegy, ha a kutya saját belátása vagy Trapezunti György logikája szerint cselekszik. Trapezunti Gy. logikájára megtaníthatok minden embert, ellenben ezt nem tehetem a kutyával és semmiféle állattal. Az állat cselekszik a beléje oltott ösztön és a mit ez felgerjeszt, a kívánság szerint. Az embernek ennél megállapodnia nem lehet, de nem is szabad. Montaigne pedig éppen azt mondja, hogy mi az állatokat mintául vehetjük, mivel azok a természeti ösztönnek engedelmeskednek s szabadok az igényektől. Sőt hozzáteszi, hogy

el kell állatiasodnunk, hogy bölesek legyünk.¹ Sok adomát felhoz az állatok erényeiről, úgy mint hálájáról, hűségéről, ragaszkodásáról, nagylelkűségéről s mindezt megtörtént ténynek veszi. Ha pedig azt állítjuk, hogy mi az állatokat mégis hatalmunkba kerítjük s hogy tetszésünk szerint használjuk, az csak oly fölény, minővel egyik ember bír a másik fölött. Ezen feltétel alatt vannak rabszolgáink.

És az állat arra is képes, hogy tőlünk kapjon oktatást. A rigó, a holló, a papagáj tőlünk megtanulják a nyelvet, bírnak tehát itélettel. Annyira megy, hogy az elefántoknak a vallás egy bizonyos nemét tulajdonítja. És noha más, állatoknál nem veszünk észre hasonlót, nem vagyunk jogosítva állítani, hogy semmi sincs náluk a vallásból, mert egy előttünk ismeretlen dologról valamit állítani vagy tagadni nem lehet.

A kívánságok vagy természetesek és szükségesek vagy természetesek, de nem szükségesek, vagy sem természetesek, sem szükségesek. Utóbbiak az embernek csaknem valamennyi kívánságai. Ezeknek megfelelnek a közönségesen fölösleges és mesterkélt szükségletek. Mert az csaknem hihetetlen, hogy a természet mily kevéssel megelégszik. Azokról, a mit konyháink készítenek, semmit sem tud, sem boraink finomságáról, sem a szükségtelen fűszerekről, mi által fazekainkat elnyalánkositjuk.

A tudományosság, véleménye szerint, csak úgy tartozik a házi szükségek közé mint dicsőség, nemesség, méltóságok, gazdagság, tehát csak melleslegesen és a képzeletben, de nem a természet szüksége szerint. Nekünk hogy a polgári társaságban éljünk, kevéssel több kötelességekre, szabályokra van szükségünk, mint a darvaknak, hangyáknak a magukéiban, mert azt látjuk, hogy a tudományosság nélkül is jól viselik magukat. Midőn látja, hogy törvényeink, szokásaink az emberi társadalomban sok zavart szültek, boldognak mondja a vad népeket, a kannibálokat, kik csodálatos egyszerűségükben és tudatlanságukban leélik életüket könyvek, törvény, király és vallás nélkül.² Ki cselekedeteink szerint méltányol minket, az több jeles embert talál a nem-tudósok, mint a tudósok között. Ha minden teljesen egyenlő volna egymással, mégis az ártatlanság és az egyenesség döntene, mert ezek rendszeren kizárólag a nem-tudósoknál találtnak. Pusztán szerény

¹ Il nous fault abbestir pour nous assagir et nous esblouir pour nous guider. U. o. 248. l.

² U. o. 248. l.

alávetés teheti a becsületes embert. Nem lehet minden emberre bízni kötelességeinek megítélését, kell azokat számára megszabni, nem pedig választásának véleményére hagyni, másképpen az egyszerűség és belátásunk végtelen különfélesége s értelmünk mértéke nyomán oly dolgok jönnének létre, melyek miatt az emberi társadalom meg nem állhatna.

Az első törvény, melyet az Isten az embereknek előírt, a feltétlen engedelmesség volt. Ebből ered minden erény, az ellenkezőből minden bűn. Itt és más helyeken beismeri, hogy az ember tudja a különbséget az erény és a bűn között. Tudja-e ezt a különbséget az állat? Az első törvény, melyet az Isten az embernek adott t. i. a feltétlen engedelmesség szerinte is az állatra nem vonatkozik. Az ember pestise az a vélemény, hogy tud valamit.¹ Hogy mondhat ilyet, hisz az isteni törvény csak arra vonatkozik, ki azt tudhatja. Az isteni törvény az egyáltalános jó, és a jónak igaznak is kell lenni. Tudás az emberi szellem lényege. Míg az ember azt gondolja, hogy az eszközöket és az erőt magában találja, addig nem fogja felismerni, mivel tartozik urának.²

De ha a tudományok csakugyan azt tennék, mit róluk a bölcsészet magasztalva említ, ha a minket bántó rossznak élet eltompítaná, mit csinálnának akkor, mit a tudatlanság nem éppen oly jól vagy még biztosabban megtesz? Ha semmi valódi rossz nem nyom minket, a tudás okoz magának ilyet. Az örültek cselekedeteiből tudjuk, hogy lelkünk legtevékenyebb hatása mily szorosan összefügg az örültséggel. Az igaz, hogy nem egy tudós a nehéz feladatok megoldásában megtévedt, de ez senkit sem riaszt vissza, hogy a nehéz kérdéseket ne próbálja megoldani. Az együgyűség (simplesse) jó út, hogy ne legyenek bajaink, az nagy szerencsénknek előkészítője. Mind a mellett ezen állapotot nem kell minden érzés nélkül gondolni. Ki a bajok ismeretét és érzését kiirtaná, az egyszersmind a gyönyörnek ismeretét és a kellemes érzését kiszakítaná belőlünk s megsemmisítené az embert. A baj ismét javunkra szolgál. A tudatlanságnak azon nagy előnye van, hogy a tudomány maga az ő karjaiba hajt minket, ha nyomasztó bajaink elviseléséhez nem tud erőt nyújtani. Mert mit prédikál a

¹ La peste de l'homme, c'est l'opinion de sçavoir. U. o. 246. l.

² Tant qu'il pensera avoir quelque moyen et quelque force de soy, i amais l'homme ne reconnoistra ce qu'il doit à son maistre. 247. l.

philosophia akkor, midőn azt mondja, hogy gondolatainktól, melyek minket kinoznak, forduljunk el, ellenben olyanokkal, melyek az élvezett gyönyörökre emlékeztetnek, foglalkozunk

A teremtőnek művei között hatalmának jelei azokon vannak legvilágosabban kinyomva, melyeket mi legkevésbé értünk. A keresztyénekre nézve az egy intés a hithez, ha valami hihetlennel találkozunk. Az ilyen annál észszerűbb, minél inkább van az emberi ész ellen. Mi úgy mondjuk ezen szavakat: hatalom, igazság, igazságosság. Ezek oly szavak, melyek nagy dolgokat jelentenek, de a dolgot semmikép sem érthetjük. Az Isten egyedül gondolhatja magát, műveit megmagyarázhatja. Ilyet tesz ő a mi dadogó nyelvünkön, hogy lebocsátkozzék hozzánk, kik a porban fekszünk.

A rész, mely az igazság ismeretéből nekünk kijutott, nem saját erőnk által szerzett.¹ Ezt világosan megmutatta az által, hogy azon tanukat, kik minket fenséges titkaira megtanítottak, az együgyűek (simples) és a tudatlanok közül választotta ki. Nem a mi eszünktől, értelmünktől kaptuk a vallást, hanem idegen tekintélytől és idegen parancsolattól. Értelmünk gyengesége inkább segít minket, mint az erő, vakságunk inkább, mint a tiszta látás. Hogy az isteni tanokban oktattatunk, ez inkább tudatlanságunk, mint tudományosságunk által közvetítették. Nem csoda, hogy természetes és földi gondolataink ezen természetfölötti és mennyei tanokat fel nem foghatjuk. Sajnálattal kell mondanunk, hogy Montaigne keveset hatott be a keresztyén vallás tanaiba, midőn azt írja, hogy nem értelmünktől kaptuk a vallást, hanem idegen tekintélytől és parancstól. De ilyen volt a középkori felfogás, melyhez Montaignet a skepticismus hajtotta. A keresztyén vallás az emberi észhez és természethez egészen hozzámért, az az emberre nézve nem idegen.

Azt vizsgálja tehát, áll-e az ember erejében azt megtalálni, mit keres és hogy ezen nyomozás, melyre annyi századokat fordított, adott-e neki új erőt vagy valamely alapos igazságot. Ha lelkiismeretes akar lenni, be fogja vallani, hogy az egész nyeresemény, melyet ezen hosszadalmas kutatás által nyert, abban áll, hogy gyengeségeit beismerni tanulta.² A tudatlanságot, mely a természethél fogva bennünk rejlett, a hosszú tanulmány által megerősítették. Az emberek, kik mindent

¹ La participation que nous avons à la connoissance de la vérité, quelle qu'elle soit, ce n'est point par nos propres forces que nous l'avons acquise. 252. l.

² U. o. 253. l.

nyomoztak, utóljára beismerték, hogy a tudományok halmazában semmi sem szilárd tartalmú, hanem minden hiúság, ők lemondtak az önhittségről s elismerték természeti állapotukat. Vegyük az embert a legnagyobb tökélye szerint. Itt azon kis számú kiválasztottakat érti, kik, miután szép természeti erővel megajándékoztattak, ezt gond és tanulmány által gyarapították s a bölcsesség legnagyobb fokára emelték. Mindazon fogyatkozásért és hibáért, melyet az emberi társadalomban találunk, Montaigne egyenesen őket teszi felelősekké. A mely ember valamit keres, egyet meg kell neki engedni. Vagy azt megtalálta, vagy meg nem találhatja, vagy még keresi. Minden philosophia ezen három úton indult meg. Célja az igazság, ismeret és bizonyosság. A peripatetikusok, epikureusok, stoikusok és mások hitték, hogy megtalálták az igazságot. Karneades és az akadémikusok kétségbe estek, hogy valaha célhoz jussanak s úgy vélekedtek, hogy az ember saját ereje által nem juthat el az igazság határáig. A magát beismerő tudatlanság, mely magát vizsgálja, nem egészen tudatlanság. Ily alakú volt Pyrrho tana. Ő és hívei minden ítéletről lemondtak. A cselekvésben alkalmazkodtak a természeti hajlamokhoz, az ösztönhöz, a polgári törvények és szokások szabályaihoz, minden saját vélemény és ítélet nélkül. Azt mondják van tehetségünk nyomozni, de nincs tehetségünk valamiről elhatározni, hogy azt alaposan megvizsgáltuk. Jobb dolgunk van, ha az aggodalmas nyomozásról lemondunk s a világ rendes menetét követjük.

Mennyivel tanultabbak, úgy a vallás, mint a politika törvényeit tekintve, az együgyűek. Ezek elismerik az ember gyengeségét s felülről elfogadják a segedelmet. Ők megsemmisítik ítéleteiket, hogy a hitnek nagyobb tért engedjenek. Lelkeik egy fehér lap, mely mindent elfogad, mit az Isten újja ráír. Minél inkább alávetjük magunkat az Isten alá és minél inkább megtagadjuk magunkat, annál jobban állunk.

Tehát kitetszik, hogy a három régi philosophiai sekta közül kettő elismeri a kételyt és a tudatlanságot, a dogmatikusokra pedig, mint a harmadikra nézve könnyű belátni, hogy a legtöbben csak azért veszik fel a bizonyosság képét, hogy nagyobb tekintélyt adjanak maguknak. Montaigne nem hiszi, hogy Pythagoras, Plato, Epikur a számokat, az ideákat, az atómozkat kész pénz gyanánt adták volna ki. A régi philosophusok nem is akartak igazságot alapítani, hanem tanulmányaikat gyakorolni. Hogy ez így van, mutatja véleményeik.

változékonysága és semmisége. Mi lehet semmisebb, mint az Istent saját mértékünk szerint mérni, őt és a világot képességeink, törvényeink szerint megítélni. És mivel mi pillantásunkkal dicsőségének székéhez fel nem emelkedünk, hozzánk akarjuk őt lehúzni a romlás és a nyomor lakához. Az ész mindig tévutakon jár, kivált ha isteni dolgokról van a szó. Ki érzi ezt mélyebben, mint mi? Mert mind a mellett, hogy csalhatatlan elveket tulajdonítunk neki, hogy nyomdokait a szent írás fáklyájával megvilágítjuk; mégis naponkint látjuk, ha a rendes úttól eltér vagy elhagyja azon utat, melyet számára az egyház kiegyengetett, mindjárt téved s az emberi vélemények hullámzó tengerén teljes bizonytalanságban ide s oda hányattatik.

A mi tulajdonságaink közül egyet sem lehet az isteni természetnek tulajdonítani a nélkül, hogy be ne mocskoltassék. A határtalan szépség, hatalom és jóság hogyan engedhetné meg a legkisebb összehasonlítást a parányi emberrel? Es mi mégis az Istennek határokat szabunk ki s az emberi ész által őt körülhatároljuk. Mi akarjuk őt értelmünk semmis látszatához kötni, ki a mi értelmünket alkotta. Lekötelezte magát az Isten, hogy belátásunk határain túl nem megy? Tegyük fel, hogy az ember az Isten némely műveinek nyomait ki nem nyomozhatta, azt gondolja, hogy az Isten mindent, mit tehetett, már megtett, hogy minden erejét, minden ideáit ezen teremtett műben már kimerítette? Az ő uralma a Te szemhatárodon túl a végtelenbe terjed. Ezen részecske egy semmi az egészhez képest. Az helybeli törvény, melyre Te hivatkozol mert az általános törvényt nem ismered.¹ Ha ő értelmet felnyitotta, ez nem azért törtéet, hogy hozzád lealacsonyítsa magát, vagy hogy hatalma fölött Te örködjél. Az emberi test a levegőben nem repülhet. Ez a Te törvényed. A nap állandó lak nélkül végig futja közönséges pályáját, a tenger és a föld össze nem zavarhatják határaikat, a test rés nélkül át nem mehet a falon. Az ember nem élhet a tűzben. Rád nézve ő alapította meg ezen törvényeket. A keresztyéneknek bebizonyította, hogy ha tetszett neki, mindazokat útjából eltávolította. A mindenható nem kötötte magát az erők egy bizonyos mértékéhez. Montaigne szerint az emberi ész az istenivel szemben, mely minden bölcsesség forrása, semmis. De mily hiányos felfogás, ha az Isten a maga hatalmával

¹ C'est une loy municipale que tu allegues; tu ne sçais pas quelle est l'univeselle. 266. I.

tetszés szerint csak játszik, ha az általa alkotott törvényeket kénytelen néha útjából eltávolítani. Az ő bölcsesége nem látta azt, hogy azok útjában fognak állani, hogy kénytelen lesz magát kijavítani? És ezt csak a keresztyéneknek bizonyította be. Igaz, hogy azon törvényeket nem az ember teremtette és azokat meg nem változtathatja, meg nem semmisítheti, de felismerheti és észszerű céljaira fordíthatja. Tehát az emberi és az isteni ész között nincs oly áthidalhatatlan távolság, mint azt Montaigne gondolja.

Igy folytatja tovább okoskodásait. Mi az Istent kötjük a természeti törvényekhez, a mint azokat mi gondoljuk. Mennyi eseményt nevezünk csodásnak és ismét mást természetesnek. Ha azt mondjuk: eljárunk a természet szerint, ez annyit jelent, mi követjük parányi értelmünket a meddig ez ér. Mi azon túl van, az nekünk, szörnyünek és rendkívülinek látszik lenni. Ily módon a legokosabbak előtt minden szörnyü, mert ezeknek az emberi ész már régen világossá tette, hogy ez a világon semmin sem alapszik s még azt se tudja biztosan bebizonyítani, hogy a hó fehér vagy, hogy van-e valami vagy semmi, van-e tudomány vagy tudatlanság, vagy hogy élünk-e? Mások azt mondják, hogy a természetben nincs támadás és enyészés. Protagoras állítja, hogy mindenről lehet egyenlőképp vitatkozni. Parmenides azt tanítja: mindenből, a mi lenni látszik, általában semmi sincs, csak az egy van. Zeno az ellenkezőt: az egy nincs, általában semmi sincs. Ha egy volna, vagy másban vagy magában kellene lennie. Ha másban volna, úgy kettő volna, a befoglaló és a befoglalt. Ezen tétel szerint a dolgok természete semmi mint egy árny, igaz vagy hamis.

És mint mindennek, úgy a mi emberi nyelvünknek is vannak hiányai és fogyatkozásai. Sok tévedést okoznak a nyelvtani hibák.

A philosophusok azt mondják, hogy minden tudománynak vannak elvei. Ha ezen védfalat le akarjuk rontani, ők azt mondják, nem lehet azzal vitatkozni, ki az elveket tagadja. De az embernek nem lehetnek elvei, ha azokat nem az Isten nyilatkoztatta ki. Jól van. Fogadjuk el azt, mit itt Montaigne mond. De azt kérdezzük tőle, kinek a számára nyilatkoztatta ki az elveket? Bizonyosan az emberi ész számára s azokat gondolkodásukkal kinyomozni, az isteni tisztelet egy neme. Az állat azon elveket nem nyomozhatja.

A philosophusok hiába hivatkoznak az észre, mert ez minden fogyatkozásnak és hibának ki van téve. Mi által akarjuk az észet jobban vizsgálni, mint maga által. Ha ez valamit ismer, legalább saját

lényegét. Ez a lélek s az ész ennek része vagy hatása. De a lélekről és annak lakhelyéről különbözők a philosophusok véleményei. Ezen vizsgálódásnál ő is kiemeli azon nehéz kérdést mikép függ össze lelkünk, ezen szellemi lény, a testi tömeggel? Ezt fel nem fogjuk. Az valószínű, hogy ha a lélek valamit tudna, mindenek előtt magáról birna tudattal s ha valamit felismerne, az kivált teste, hüvelye volna. De az emberi test anatómiájáról az orvosok ma is veszekesznek. Ha az ember magát nem ismeri, hogy fogja erőit és functióit ismerni? Ha birunk is némely fogalmakkal, az csak esetlegesség. Szerinte a tulajdonképpeni lényeges ész, melynek nevét lopjuk, csak az Istenben lakik, az ebből ered s az Isten tetszésétől függ egy sugarat hozzánk is juttatni. Montaigne szerint tehát az Isten tetszése szerint nyilatkozik s nem lényegének szükségességénél fogva, az emberi szellemről pedig azt állítja, hogy ha van is benne tudomány, az csak esetleges. De az emberi szellem lényege a tudás, azt tehát lehetetlen, hogy benne az ismeret csak esetleges legyen. És mégis gyakorlati tanai a lélekről s viszonyáról a testhez helyesek s azt mutatják, hogy a sötét középkori nézeteken túlemelkedett. Azt írja: a mi lényünkben a test magas rangot foglal el. Azok, kik két fő részünket egymástól elválasztják, nagyot hibáznak. A lélek törvénye, hogy ne vonuljon magába, a testet meg ne vesse, hanem legyen segedelmére, vezesse őt a jó úton s legyenek céljaik összhangzók.¹ Semmi sem oly szép, mint az ember szerepét helyesen játszani s egy tudomány sem olyan nehéz, mint az életet helyesen átélni.² A szellem könnyítse és elevenítse a test nehézségét, a test adjon a szellemnek szilárdságot. Ezen az Istentől nyert ajándékban minden rész méltó figyelmünkre s egész a legkisebb hajszálíg tartozunk azért számolni.³ A szerencse nem tesz nekünk se jót se rosszat, csak az anyagot adja hozzá, melyek a szerencsénél hatalmasabb lelkünk tetszése szerint feldolgoz, mert ő egyedül okozója és teremtője szerencsés vagy szerencsétlen állapotunknak.⁴

Mily egészséges az, mit az utolsó pontban mond. Általában, ha a gyakorlati téren áll, ott reflexiói nagyobbára olyanok, hogy azokhoz örömmel adhatjuk beleegyezésünket, de midőn az elméleti térre lép,

¹ U. o. 329. l.

² U. o. 583. l.

³ U. o. 586. l.

⁴ U. o. 130. l.

ott mindjárt a sivár skepsis szól belőle. Inkább azt akarja hinni, hogy a philosophiát a bölcsesek csak úgy mellelegesen űzték s nem akarták bevallani tudatlanságukat s az ész gyengeségét. Az emberi képzelődés nem ismer olyat, sem jót, sem rosszat, mit a philosophia ne tanított volna. Éppen ezért — így szól — ötleteimet vándoroltattam a publikumban, mert noha előkép nélkül jöttek a világra, tudom hogy a régiek ötletei közt szép rokonságuk van, de senki sem mondhatja: ez tőlem var véve. Erköléseim egyszerűek, semmi philosophiai sektától nem kértem az alapelveket. Ha még oly tuskóneműek, ha kedvem kerekedett azokat elbeszélni s kissé tisztességesen felruházva a publikumba küldeni, rajta voltam, hogy reflexiókkal és példákkal segítsek rajtok. Bármilyen volt életem, én ennek kormányáról (regiment) semmit sem tudtam, csak midőn már készen volt. Lehet, hogy van benne valami új. Én történetesen philosophus vagyok, a nélkül, hogy arra gondoltam volna.¹

Igazuk van azoknak, kik azt tartják, hogy az emberi értelemnek sorompókat kell felállítani, úgy a tanulásban, mint egyébben, ki kell mérni lépéseit. Fékezhetjük azt a vallás, törvények, szokások, tudományok, időbeli és örök jutalmak és büntetések által, látni fogjuk, hogy szilaj természete minden féket leráz. Az egy légnemű test (c'est un corps vain), melyet semmiféle hurokkal nem lehet megfogni. Csak kevés jó lelkű ember van, kinek viselkedésében meg lehet nyugodni. Jobb az embereket kiskorúság alatt tartani.² A régi kor szabadsága és szilárdsága a philosophiában és tudományokban különféle véleményeket idézett elő, mindenki mert itélni és választani. Ma, midőn az emberek mindnyájan egy úton járnak s a tudományokat polgári tekintély által nyertük, úgy hogy az iskolák egy minta, egy disciplina alatt állanak; nem tekintünk többé arra, mennyit nyom az érczépénz, hanem a forgalomban elfogadjuk azt a szokásos érték szerint, melyet neki a közönséges jóváhagyás adott. Még sem könnyű szellemünknek korlátokat emelni. Az kíváncsi és tudnivágyó. Az ember a tapasztalásból tudja, hogy, midőn valami az egyiknek nem sikerült, sikerül az a másíknak s mi ezen században ismeretlen volt, az a következőben napvilágra jött s hogy a tudományok nem öntöttek formába, hanem lassankint képződtek, a mint ismételve kisimítottak. Az ember min-

¹ U. o. 279. l.

² Il est plus expedient de les metre en tutelle. U. o. 286.

denre képes. Minden nyomozásnak és harcznak célja a tiszta elvek. Ha minden törekvését nem ezen cél határozza meg, végtelen kétség martalékává lesz. Itt oly elveket mond ki, melyek az őt fogva tartó skepsis békóiból a felszabaduláshoz reményt nyújtanak.

Azon körülmény, hogy nincs tétel, mely nem lehetne kétséges, elég bizonyosság arra, hogy természetes ítéletünk azt, a mit tud, nem fogja fel elég tisztán. Ez annak jele, hogy én azt másképen fogtam fel, mint természetes tehetségem által, mely bennem és más emberekben rejlik. Montaigne ezt kedélyünk hibás szerkezetében keresi. Megzavarják ítélő tehetségünket a betegségek, szeszes italok, nagy változások, sőt a kicsiségek is, míg van egy óra életünkben, hol lelki erőink helyes szerkezetükben vannak. Magáról azt mondja, ha egészséges, ha derült nap ragyog rá, akkor igazán derék ember, ha egy tyúkszem nyomja, akkor mogorva, kiállhatatlan. Ha sötét, epés szeszélyű, azt sem érti, mit maga tett a papirra. A mint van vele, úgy van mással is. Ha értelmünk ítélete a dolgok annyi befolyásának van kitéve, minő bizonyosságot várhatunk tőle? Midőn Montaigne ezeket látta, nem fontolta meg, hogy az igazságot az ily külső befolyások iránt közönyös. Mind a mellett, miután ingadozását felismerte benne, a vélemény állandósága fejlett ki. Mert noha az újban sok látszat rejlik, nem szereti a változást. Ily módon Isten segédelmével nyugodtan tartotta meg magát a lelkiismeret furdalása nélkül vallásunk régi hitpontjainál a felekezetek tévedései közt, melyeket századunk szült. Ellenszenvvel viseltetett minden újítás ellen, lépett legyen ez fel bármily alakban.¹ És mégis a vallási igazságok vizsgálása az egyházi pártok által nincs ellenére, sőt azt üdvösnek tartja. Elvben tehát a reformáció jogosultságát elismeri. Híve a katholicismusnak és mégis némely intézményei ellen felszólal, p. o. a szerzetesi élet ellen. A katolikus világban a házasság szentség. Ő azt mondja, a házasság a polgári társadalomban a legszükségképpenibb és a leghasznosabb kapcsolat. Mind a mellett a szentek tanácsában az ellenkezőt csinálták ki. A nőtlen állapotot tisztességesebbnek tartják s a tiszteletre legméltóbb osztálynak tiltják a házasságot.²

Tekintve gyakorlati életünket, itt se bizik az észben. Azt mondja, nagy zavarba döntenők magunkat, ha erkölcsünk szabályait magunk-

¹ Je suis desgouté de la nouvelleté, quelque visage qu'elle porte. U. o. 48 l.

² U. o. 415. l.

ból akarnók meríteni. A mit értelmünk e tekintetben, mint legvalóbb színüt ajánl, ez: mindenki tartozik országa törvényeinek engedelmeskednie, mert a kötelességnek mindig csak esetleges szabályai vannak. De az igazságnak mindig és mindenütt egyenlő és változhatatlan alakja van. Jogot és igazságot, ha az ember ilyet ismerne, egy ország esetleges szokásaihoz nem kötné inkább, mint másokéihoz. Semmi sincs mi inkább volna a változásoknak alávetve, mint a törvények. Mióta gondolkodni tudok, láttam, hogy az angolok azokat háromszor négyszer megváltoztatták, még pedig nemcsak a politikában, hanem a legfontosabbban is mivel bírunk, a vallásban. Mit mond erről a magas szűkségről a philosophia? Azt-e, hogy mi az ország törvényeit kövessük azaz egy nép vagy egy fejedelem véleményeinek hullámozó tengerét, kik az igazságot annyi szinnel festik, mennyi bennök a szenvedélyek változósága? Ítéletem nem ilyen ingadozó. Adjunk hálát a teremtőnek, hogy hitünket a változékony ájtatosságról felvilágosította s szent szavának örök sziklájára felépítette.

De a philosophusok igen tréfásak midőn, hogy némely törvényeknek bizonyosságot adjanak, azt mondják, hogy vannak azok között változhatatlanok, örökkévalók, melyeket természeti törvényeknek neveziünk, melyek az emberi nemnek saját belső lényegénél fogva vannak benyomva. Ezek közé némelyek többet, mások kevesebbet számítanak. De e mellett oly szerencsétlenek, hogy azok között egyetlen egy sincs, melyet nemcsak egy, hanem több nemzet nem vetett volna félre, pedig az egyetlen valószínű jel, melyről a természeti törvény megismerhető, hogy általánosan elfogadtatik. Mert annak, mit nekünk a természet valóban parancsolt, kétségen kívül általános beleegyezéssel engedelmeskednénk. Protagoras a törvényekről azt mondja, hogy annak más lényege nincs, mint a hatalomtelj és a törvényhozónak hatása, máskép azok csak közönyös dolgok nevei. A világ véleményei semmiről sem ágaznak el úgy, mint a törvényekről és a szokásról. Gyermekapagyikosság, nőközösség, lopás, kicsapongás a gyönyörökben, ezek szokásban vannak minden nemzetnél. Mint később Helvetius, Montaigne is összeállítja a népek törvényeit. Ez által csak azt akarja kimutatni, hogy mi a természet egyenes útját elhagytuk. Ezért mondja, hihető, hogy vannak természeti törvények, mint azt más teremtményeknél is észreveszszük, de nálunk azok elvesztek. A kedves emberi ész mindenütt akkor uralkodni és parancsolni. A különféle szempontok, melyek szerint a dolgokat lehet vizsgálni, okozzák a különféle véleményeket.

Egyrésről int minket, hogy a létező szokásoknak, törvényeknek engedelmeskedjünk, másrésről azt tapasztalta, hogy azok a különféle népeknél különfélék, változók holott az igazság csak egy. Azon felül azokat leginkább csak a külső viszonyok eredményeinek tekinti. Így természetes, hogy azok változók. Ajánlja a ragaszkodást a létező rendhez, de fentartja magának a jogot, hogy a törvényeket bírálatalag vizsgálja. Az ő gyakorlati értelme hódol a közvéleménynek, de elméleti ítéletét szabadon akarja használni, pedig éppen az emberi elméleti értelmet tartja gyengének. Ez igenis nála sokszor a szeszély önfejűségében nyilatkozik.

Charron, Montaigne ifjabb kortársa *Sagesse* című művében szintén azon alapon áll. Ő is ajánlja, hogy az ország törvényeinek és szokásainak engedelmeskedjünk, nem azért, mivel jók és észszerűek de mivel szokásban vannak, még akkor is, ha az észszel és a természeti törvényvel ellenkeznek. Úgy vélekedik, hogy szadadságunkat elegendőképpen megvédte, ha az erkölcsöket és a törvényeket bírálhatjuk. Külsőképpen tehát a törvények iránt engedelmességet hirdet, de bensőképpen másképpen gondolkodik. A külső, a cselekedet a közösségi életre vonatkozik, a gondolatok a mieink. Sikamlós út! Mind Montaigne, mind Charron tanaiból azt látjuk, hogy azon korban a belső és a külső életre nézve nem volt meg a belső béke. Charron azt elméletileg, Montaigne gyakorlatilag jól belátta, hogy mindaz, mi valóban a mienk, a szabadságon alapszik és mégis akaratunkat a természet, az ösztön által akarják vezetetni, a külső cselekedet a törvénynek van alávetve s csak belsők szabad. Skeptikusok, kik az emberi észet és tudományt képtelennek tartják az igazság felfedezésére nem lehetnek tanítóink, hogy minket a legtöbb kincsünkről a szabadságról és erköicsi életünkről felvilágosítsanak.

Mindent, mit ismerünk — állítja Montaigne — azt ismerjük az ismerőnek tehetsége által. Mert mivel az ítéletet az ítélőnek operatiója eszközi, természetes, hogy ő ezen operatiót saját erejénél és akaratánál fogva végzi, nem pedig idegen erőszak által, mely eset volna akkor, ha mi a dolgokat saját lényegük törvényénél fogva ismernők meg. De minden ismeret az érzékek útján jut el hozzánk. Ezek tanítóink, velők kezdődik az ismeret, azokba oszlik fel. Szóval mi nem tudnánk többet, mint egy kő, ha nem tudnók, hogy van zend, szag, fény, íz, mérték, súly, lágyság, keménység, görbeség, szín, simaság, szélesség, mélység. Itt van a terv, a tudományok egész épületének elve.

Némelyek szerint a tudományok nem egyebek, mint érzés. A későbbi sensualismushoz tanai itt általánosságban ki vannak mondva. Mind a mellett tanítja, hogy az érzékek a tévedésnek és csalódásoknak vannak alávetve.

Az érzékekre nézve kétségbe vonja, hogy az ember minden természeti érzékkel el van-e látva. Ha az egyik hiányzik, ezt a hiányt az értelem fel nem fedezheti. Érzékeink képezik az észrevétel vég-határát s egyik érzék a másikat nem pótolhatja.¹ Ki tudja, nem-e ezen hiány miatt maradnak a dolgok legtöbb tulajdonságai előttünk elrejtve. Az almának lehet szárító és összehúzó nedve, de nincs érzékünk, melyre az hasson. Az tán különös érzés, mely a kakasokkal az éjjéli és a reggeli órát érezteti s őket a kukorékolásra ingerli. A nedvesség, melyet egy fának a gyökerei felszívznak, lesz törzsszész, levelekké, virággá. Vajjon a mi érzékeink azok, melyek a tárgyak tulajdonságait oly sokféle módon megváltoztatják, megvannak-e ezen tulajdonságok a tárgyakban magukban véve? Minthogy állapotunk a dolgokat maga szerint képezi, nem tudjuk, mik a dolgok igazság szerint, mert semmi sem jut hozzánk, mint az, mi érzékeink által megváltoztatik és meghamisítottatik.² Hogy a dolgok látszatáról (apparences) szólhatnánk, kellene egy birói szerrel bírunk, hogy ezen szert helyreigazítsuk, bizonyításra van szükségünk, hogy ezen bizonyítást helyreigazítsuk, egy szerre volna szükségünk. Örökös körben mozognánk. Mivel az érzékek ily bizonytalanok, azt az érznek kell megtenni. De az ész sem biztos, ehhez más ész kell s így a végtelenig. Képzelődsünk nem tapad az idegen dolgokhoz, hanem az érzékek közvetítése által támad. Az érzékek pedig fel nem fogják az idegen tárgyakat, hanem csak az érzéknek saját fogékonyságát. Tehát képzelet és látszat nem a tárgyban vannak, hanem csak az érzék szenvedő fogékonyságában, pedig szenvedés és fogékonyság két különböző dolog. Ki a látszat szerint itél, nem itéli meg a tárgyat maga szerint. Ha azt modjuk, hogy lelkünk érzékeinek szenvedése az idegen tárgyak tulajdonságait a hasonlóság által vezeti hozzánk, ezen hasonló-

¹ C'est le privilege des sens d'estre l'extreme borne de nostre apperception: il n'y a rien au delà d'eulx qui nous puisse servir à les des couvrir; voir ny l'un des sens ne peult decouvrir l'autre; ils font trestouts la ligne extreme de nostre faculté. U. o. 303. l.

² — Nostre estat accommodant les choses à soy et les transformant selon soy, nous ne scavons plus, quelles sont les choses en vérité, car rien ne vienne à nous que falsifié et alteré par nos sens. U. o. 309. l.

ságról hogyan szerez a lélek és az értelem bizonyosságot, ha az idegen tárgyakkal közvetlen érintkezési pontja nincs? Pusztá látszat szerint pedig nem ítélnünk s egy látszat ellentmond a másiknak.¹ Ha azt állítjuk, hogy egy kiválasztott látszat a többiekre nézve szabály, ezen kiválasztottnak más által kellene igazoltatnia, ennek egy harmadik által s így tovább. Nincs határozott lényegisége sem lételünknek, sem a tárgy lételének. Nincs ismeretségünk a léttel, mivel az egész emberi természet szüntelen a születés és a halál között a középen áll s magáról csak egy sötét látszatot, árnyékot és bizonytalan véleményt ad, mivel a dolgok egyik változásától a másikhoz az átmenetnek vannak alávetve; ezért az ész, mely az állagot keresi, megcsalatra látja magát, mivel az állagot és az állandó tartamot fel nem fogja, mivel minden a levésben van és még nem valami, vagy mivel kezd elhalni, mielőtt születnék. A mi kezdődik lenni, soha se jut el a lét tökélyéhez. A mi valóban van, az örök, az soha nem kezdődött. annak soha sem lesz vége, arra az időnek nincs befolyása. Az idő egy változékony dolog, mely megjelenik, mint egy árnyék, mely mindig az anyaggal hullámzik, a nélkül, hogy állandóan lenne. Így van a dolog a természettel is, mely méretik, mint az idő, mely azt méri. Csak az Isten van, nem az idő méretei, hanem a változhatatlan örökkévalóság szerint, kezdet és vég nélkül. Mily nyomorult az ember, ha nem emelkedik túl az emberiségen. Ezen kívánság hasznos, de egyszersmind képtelen. Fel fog emelkedni, ha az Isten rendkívüli módon erőt ad neki és ha saját erejét megtagadja. Csak

¹ Pour iuger des apparences que nous recevons des subiects (tárgyak) il nous faudroit un instrument iudicatoire; pour verifier cet instument, il nous y fault de la demonstration, pour verifier la demonstration, un instrument: nous voylà au rouet. Puis que les sens ne peuvent arrester nostre dispute, estant pleins eulx mesmes d'incertitude, il fault que ce soit la raison; aulcune raison ne s' etablira sans uné autre raison: nous voylà à reculons iusque à l'infiny. Nostre fantasie ne s'applique pas aux choses estrangieres, ains elle est consene par l'entremise des sens; et les sens ne comprennent pas les subiect estrangier, ains leulement leurs propres passions: et par ainsi la fantasie et apparence n'est pas du subiect, ains seulement de la passions et souffrance du sens; la quelle passions et subiect sont choses diverses: parquoy qui iuge par les apparences, iuge par chose aultre que le subiect. Et de dire que les passions de sens rapportent à l'ame la qualité des subiects estrangiers, par ressemblance, comment se peult l'ame et l'entendement asseurer de cette ressemblance, n'ayant de soy nul commerce avecques les subiects estrangiers? U. o. 309. l.

a keresztyén hittől és nem a stoikus erénytől várhatja ezen isteni és esodatevő átalakítást.

Igaza van Montaignenak, mert a stoikus böles magasztalta magát, mint királyt és dicsekedett, hogy a világot megveti. Ő azt mondja, az ember emelkedjék fel az örökkévalóhoz vagyis inkább engedje magát általa vezettetni. Bizik a természetfölötti segedelemben. Ezen pontnál fogva áll leginkább rokonságban a középkori scholastikusokkal, különben az újkori szellem lengedez nála. Ez mutatkozik különösen, a mint a természetről szeretettel szól. Isten és a természet nála csaknem egyet jelentenek. Azonban mégis megkülönbözteti a teremtőt a teremtménytől. Sokat beszél az emberi társadalomban elterjedt gonoszságról. Ezen romlást okozta nevelésünk, az általános példa és a mi gőgünk. A romlástól megszabadulunk, ha a természet egyszerűségéhez visszatérünk. Itt a természet alatt nem érthet mást, mint hogy térjünk vissza az igazsághoz, elhagyva az elfajulást, elferdítést, az álmiveltséget, a hazugságot, a külszint. Azt mint isteni segedelmet tekinti, ha a természeti ösztön a megszokottság korlátait áttöri s egyszerű törvényeit megmutatja. De hogy ennek kinyomozásához elegendő ereje volna, abban még nem bizik. Pedig meg van nála, noha csak gyenge és homályos ideája a haladásnak és nyomozásnak. Azt írja, hogy az gyengeség, mely minket, azzal kielégít, mit mások a tudományban felfedeztek. Az utód mindig új utakat fog találni. Nyomozásunknak soha sincs vége. Az szellemünk korlátozottságának vagy kifáradtságának jele, ha az elérttel megelégszik. Nyomozása és törekvése cél és mérték nélküli.¹ Montaigne annak belátásához még el nem jutott, hogy a tudományos nyomozás nem csak cél, mely felé az emberi szellem halad, hanem a nyomozásnak minden pontján a célt el is éri. Több bizalma van a gyakorlati élet útjaihoz, mint a tudományhoz, mert ott a szokás és a törvény alól ki nem vonhatjuk magunkat s ezért, noha nem örömmel, ajánlja, hogy azok után induljunk. Azzal vigasztalja magát, hogy ezekben is a természet hatályos, mert azok a természet és a teremtő mindenhatósága alól ki nem vonhatják magukat.

Mind a régi, mind az új skeptikusok lehetetlennek tartják az emberi ész által az igazság felismerését, de abban mind a két fél megegyezik, hogy miután életünk nem állhat a merő munkátlanság-

¹ U. o. 559. l.

ban, cselekvésünkben követni fogjuk a valószínűséget és a történeten alapuló közszokást. De a régiek azt állítják, hogy ezen viszonyoknak sincs biztos meggyőződési alapja, náluk úgy az elméletben, mint a gyakorlatban a kritérium a jelenség. Montaigne és utódjai itt meg nem állapodnak, hanem a változhatatlan és örökkévaló léthez, mint az igazi valóhoz pillantanak fel. És noha ez felfoghatatlan, mi csak a mi felfogási tehetségünkben fekszik, Montaigne bizik az Isten akaratában és a természet hatalmában s ezen vallomás körül csoportosulnak gondolatai.

Domanovszki Endre.